

АТИПОВІ НОРМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Чернега В.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана
<https://orcid.org/0000-0002-9118-6562>
vitalii.cherneha@kneu.edu.ua*

Чернега В.М. Атипові норми цивільного права.

Статтю присвячено візії атипових норм цивільного права. З'ясовано, що стан наукової думки щодо атипових норм цивільного права є іррелевантним із запитами (потребами) часу. Предметом дослідження є атипові норми цивільного права. Метою дослідження є розв'язання наукової проблеми, яка полягає в розробленні теоретичної концепції атипових норм цивільного права. Поняття атипових норм цивільного права визначено як утілені в цивільному законодавстві своєрідні правила (норми-цілі цивільного права, норми-принципи цивільного права, норми-дефініції цивільного права, темпоральні, оперативні та колізійні норми цивільного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників цивільних відносин, а функціональний потенціал яких у механізмі правового регулювання цивільних відносин залежить від певного виду таких норм цивільного права. Визначено, що до атипових норм цивільного права належать: по-перше, норми-цілі цивільного права; по-друге, норми-принципи цивільного права; по-третє, норми-дефініції цивільного права; по-четверте, темпоральні норми цивільного права; по-п'яте, оперативні норми цивільного права; по-шосте, колізійні норми цивільного права. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-юридичних наукових методах пізнання. За допомогою історико-правового методу окреслено еволюцію атипових норм цивільного права (норм-дефініцій цивільного права й оперативних норм цивільного права). За допомогою формально-логічного методу розроблено такі авторські дефініції: а) атипові норми цивільного права; б) норми-цілі цивільного права; в) норми-принципи цивільного права; г) норми-дефініції цивільного права; г') темпоральні норми цивільного права; д) оперативні норми цивільного права; е) колізійні норми цивільного права. Поєднання системного та структурно-функціонального аналізу дало змогу визначити види атипових норм цивільного права. Нормативно-правовою базою дослідження

норм-цілей цивільного права, норм-принципів цивільного права, норм-дефініцій цивільного права, темпоральних норм цивільного права, оперативних норм цивільного права, колізійних норм цивільного права є акти цивільного законодавства України.

Ключові слова: норми-цілі цивільного права, норми-принципи цивільного права, норми-дефініції цивільного права, темпоральні норми цивільного права, оперативні норми цивільного права, колізійні норми цивільного права.

Cherneha V.M. Atypical civil law provisions.

The article is devoted to the vision of atypical civil law provisions. It was found that the state of scientific opinion regarding atypical civil law provisions is irrelevant to the demands (needs) of the time. The subject of the study is atypical civil law provisions. The purpose of the study is to solve a scientific problem, which consists in developing a theoretical concept of atypical civil law provisions. The concept of atypical civil law provisions is defined as peculiar rules embodied in civil legislation (civil law goals-provisions, civil law principles-provisions, civil law definition-provisions, temporal civil law provisions, conflict civil law provisions, operational civil law provisions), which have a two-element structure (hypothesis and disposition) and do not establish specific legal models of behavior of participants in civil relations, and the functional potential of which in the mechanism of legal regulation of civil relations depends on a certain type of such civil law provisions. It was determined that the atypical civil law provisions include: first, civil law goals-provisions; secondly, civil law principles-provisions; thirdly, civil law definition-provisions; fourthly, temporal civil law provisions; fifth, operative civil law provisions; sixth, conflicting civil law provisions. The research is based on general scientific and special legal scientific methods of cognition. Using the historical-legal method, the evolution of atypical civil law provisions (civil law definition-provisions and operative norms of civil law) is outlined. Using the formal-logical method, the following author's definitions were developed:

a) atypical civil law provisions; b) civil law goals-provisions; c) civil law principles-provisions; d) civil law definition-provisions; e) civil law temporal provisions; e) civil law operational provisions; e) conflict civil law provisions. The combination of systemic and structural-functional analysis made it possible to determine the types of atypical civil law provisions. Acts of civil legislation of Ukraine are the normative-legal base for the study of civil law goals-provisions, civil law principles-provisions, civil law definition-provisions, civil law temporal provisions, conflict civil law provisions, civil law operational provisions.

Key words: civil law goals-provisions, civil law principles-provisions, civil law definition-provisions, civil law temporal provisions, conflict civil law provisions, operational civil law provisions.

Постановка проблеми. Актуальність обраної проблематики визначається унікальними функціями атипових норм цивільного права, зокрема, їхнім значенням у механізмі правового регулювання цивільних відносин, візію якого розкрито в одній із новітніх наукових публікацій [43, с. 194–200].

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на тривале функціонування стрижневого акта приватноправових відносин – Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [42], атипові норми цивільного права не були предметом достатньої уваги в науковому середовищі. Тоді як у спорідненій науці національного сімейного права галузевий вид атипових норм права докладно вивчено [45, с. 122–185; 46, с. 18–20; 47, с. 1–20; 48, с. 149–152; 49, с. 11–191; 50, с. 42–49; 51, с. 41–45]. Це створило передумови для досягнення поставленої нижче мети дослідження.

Метою статті є розв'язання наукової проблеми, яка полягає в розробленні теоретичної концепції атипових норм цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Одним із видів атипових норм цивільного права є *норми-принципи цивільного права*. Їх доцільно окреслити як утілені в нормах цивільного права стрижневі ідеї, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується цивільне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються цивільні відносини за аналогією права.

Систему загальних засад цивільного законодавства, що в науці прийнято йменувати нормами-принципами цивільного права, закріплено в ч. 1 ст. 3 ЦКУ. До них законодавцем віднесено: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом; свободу договору; свободу підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність.

Насамперед треба солідаризуватися, що у цій найважливішій статті для всієї системи приватного права варто прямо зазначити, що перелік цих засад: а) не є закритим; б) ці засади охоплюють не лише законодавство, але і функціонування приватноправової системи або визначальних її частин [6, с. 8]. Проте, чи кожен із принципів, закріплених у ч. 1 ст. 3 ЦКУ, є таким, що має «право на життя» як норма-принцип цивільного права? Прагнення відповісти на це питання буде надано на сторінках цієї наукової публікації.

Назва принципу, закріпленого в п. 1 ч. 1 ст. 3 ЦКУ, видавалася би бездоганною, якби законодавець використовував термін «фізична особа». Адже саме зазначеним терміном український законодавець наскрізно оперує. З огляду на викладене, доцільно внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 3 ЦКУ-та викласти його в такій редакції: «неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи». Іншим варіантом є насамперед відмова від норми-дефініції цивільного права «фізична особа», що фігурує ч. 1 ст. 11 ЦКУ, відповідно до якої людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Наявне питання до чинної редакції п. 2 ч. 1 ст. 3 ЦКУ: неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом. Річ у тому, що законодавець радше через неухважність, ніж через свідоме рішення, забуває після сполучника «та» слово «іншим», яке б мало б передувати терміну «закон». Адже, незважаючи на те, що Конституція України – це Основний закон, не можна забувати про інші законодавчі акти (нормативно-правові акти на рівні законів). З огляду на викладене, доцільно внести зміни до п. 2 ч. 1 ст. 3 ЦКУ та викласти його в такій редакції: «неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та *іншим* законом».

Прийнятною є пропозиція модернізувати принцип, закріплений в п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦКУ, зокрема: йдеться не про принцип свободи *договору*, а про принцип свободи *правочину* [6, с. 8], що є ширшим за юридичним змістом. Таке його пойменування віддзеркалює всі функціональні можливості згаданого принципу.

Наступним є принцип свободи підприємницької діяльності, що фігурує в п. 4 ч. 1 ст. 3 ЦКУ. До цієї норми-принципу варто пильно подивитися фахівцям, оскільки зміст свободи підприємницької діяльності є законодавчо «обрамленим». Тому резонно внести зміни до п. 4 ч. 1 ст. 3 ЦКУ та викласти його в такій редакції: «свобода підприємницької діяльності у *межах, установлених законодавством*».

Дискусійною видається думка про те, що важливим проявом принципу судового захисту цивільних прав та інтересів є забезпечення *права*

на звернення до суду [2, с. 8]. Спірною є також теза іншого представника одеської школи цивілістики про те, що віднесення законодавцем *права на судовий захист* до загальних засад цивільного законодавства України «здійснено для задоволення потреби в захисті прав та інтересів з метою забезпечення суб'єкта цивільного права дієвим механізмом для відновлення порушеного права, визнання оспорюваного чи невизнаного права або запобігання порушенню його прав, інтересів та свобод» [36, с. 4]. Адже право на захист (не лише судовий, але і в іншій формі) в цивілістиці розглядається як одна з правомочностей, що входить до складу суб'єктивного права. Тому можливо припустити, що здійснення учасником цивільних відносин свого суб'єктивного права включає і можливість захисту такого права. Тому ні виокремлення *права на захист* цивільного права та інтересу як принципу цивільного права, загальної засади цивільного законодавства, ні судового захисту цивільного права та інтересу (одного із найефективніших видів юрисдикційної форми захисту цивільних прав та інтересів, який, до речі, не також не можна ототожнювати із правом на захист цивільного права та інтересу), не є обґрунтованим.

Тривалий час відповідь на питання про кількість та юридичний зміст засад, закріплених у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦКУ не є одноставною. Сприймати його (їх) як триєдиний принцип чи як «тріо» автономних принципів? В одних джерелах справедливість, добросовісність, розумність розглядаються як окремі принципи цивільного права [3, с. 39–45; 12, с. 44–48]. Тоді як в інших – зауважується, що справедливість, добросовісність і розумність є єдиним (одним) принципом [9, с. 32; 13, с. 268; 39, с. 32]. Приміром, на думку прихильника другого підходу: «категорії справедливості, добросовісності, розумності, незважаючи на їх відмінності, мають спільні риси і взаємопов'язані, оскільки визначають окремі сторони (грані) поведінки учасників цивільних відносин, що обумовило необхідність поєднати зазначені категорії у один принцип» [39, с. 16].

Ю.Б. Алексашина стверджує, що поєднання добросовісності, справедливості, розумності в один принцип або їх роз'єднання немає великого практичного значення; ці принципи є, безумовно, взаємопов'язаними категоріями та впливають одна на одну [1, с. 88].

Проте найобґрунтованішою видається позиція дослідників, які зазначають, що втілюючи в собі споріднені, взаємопов'язані, хоча і різні за змістом і метою законодавчого закріплення вимоги, принципи справедливості, добросовісності та розумності доволі часто можуть бути адекватно сприйняті, витлумачені й застосовані лише у їх поєднанні [14, с. 75].

Принагідно варто зазначити, що в спорідненій

українській науці сімейного права їх (справедливість, добросовісність, розумність, відповідність моральним засадам суспільства) розглядають як «квартет» морально-правових принципів, кожен із яких має самостійне значення [47, с. 1–20].

Попри вже тривале функціонування ЦКУ 2003 р., в якому закріплено принципи справедливості, добросовісності та розумності досі ні в законі, ні в судовій практиці не розкрито їхнього змісту. Це пов'язано з тим, що зазначені засади є морально-правовими оціночними категоріями, зміст яких має витлумачуватися в кожному конкретному випадку. В українській науці цивільного права, хоча і провадилися комплексні дослідження цих морально-правових принципів, але донині повною мірою не обґрунтовано їхнє значення у правовому регулюванні цивільних відносин. Зазначене вище актуалізує професійний інтерес до окресленої проблематики.

Одним із морально-правових принципів у цивільному праві є справедливість. У тлумачному словнику української мови поняття «справедливість» представлено в таких значеннях: властивість зі значення справедливий; правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення; людські взаємини, дії, вчинки, що відповідають морально-етичним та правовим нормам [37, с. 826]. Прикметник «справедливий» означає: який діє на підставі об'єктивних фактів, позбавлений упередження; заснований на вимогах справедливості [37, с. 825–826].

Інший тлумачний словник української мови, надає ще й третє його значення, зокрема: той, що має законні підстави, достатньо підтверджений, обґрунтований [38, с. 436].

Отже, науковці вважають справедливість одним із морально-правових феноменів, який відповідно може бути реалізованим завдяки його втіленню в правових нормах.

Доцільно зазначити, що не є загально схваленим сучасниками трактування поняття справедливості. Наприклад, варто погодитися з дефініцією С.В. Околіти, яка зазначає, що справедливість являє собою прийнятий суспільством, морально виправданий та правильний еталон для порівняння дій чи поведінки певного соціального суб'єкта та відповідної віддачі за них з боку інших суб'єктів або суспільства загалом [10, с. 10].

На думку Ю.О. Заїки, справедливість дає змогу «з'ясувати наскільки взаємовідносини, що складаються у конкретному випадку між державою, суспільством, особами, є необхідними, доцільними та корисними і чи відповідають вони моральним цінностям та ідеалам, які панують у суспільстві» [5, с. 41].

Ще інші українські вчені справедливість у цивільному праві окреслюють як «детерміновану добросовісністю і розумністю учасників цивільних правовідносин властивість, яка визначає харак-

тер взаємовідносин таких учасників у цивільному обороті або співвідношення тих чи інших явищ в межах цивільного права (зокрема, прав та обов'язків) і пов'язана з можливістю застосування до винної в цивільному правопорушенні особи заходів цивільно-правової відповідальності, пропорційних характеру вчиненого правопорушення» [39, с. 6].

Наступним морально-правовим принципом у цивільному праві України є добросовісність. Етимологічне значення прикметника «добросовісний» передбачає наявність у носія «доброї совісті». Зрозуміло, що усвідомлення, почуття, моральна відповідальність властиві саме людині. Тому поєднання вказаних слів в означенні якостей особи означають установки на відповідальність, чесність у вчинках, спрямованість на благо навколишніх.

А.С. Довгерт роз'яснює добросовісність як «фактичну чесність та додержання розумних стандартів чесного ведення справ; особа є добросовісною, коли вона діє без умислу завдання шкоди іншій особі, а також не допускає легковажності (самовпевненості) та недбалості по відношенню до можливого завдання шкоди» [4, с. 86].

Ю.А. Тобота трактує її як «пов'язану зі справедливістю і розумністю учасників цивільних правовідносин властивість прояву їхньої поведінки, яка полягає в обов'язку виявити необхідні за даних обставин турботу й обачність щодо прав та інтересів інших учасників цивільних правовідносин, а також сумлінно виконувати взяті на себе цивільні обов'язки» [39, с. 6-7].

Під час розгляду добросовісності у сфері зобов'язань Н.С. Кузнецова зазначає, що «засади добросовісності конкретизуються як загальний обов'язок кожної сторони: зробити все, що взаємно полегшить виконання зобов'язання, уникати того, що може їх ускладнити або унеможливити їх виконання; уникати порушення прав іншої сторони; дійсно робити спільно все, що необхідно для досягнення мети договору; надавати необхідну інформацію про виконання первісних дій з реалізації зобов'язання» [7, с. 13].

Д.Г. Павленко у цьому самому контексті виокремлює об'єктивний і суб'єктивний характер добросовісності. Перший – означає, що поведінка суб'єкта має відповідати загальноприйнятим стандартам добросовісної поведінки, що виражаються, зокрема, у правилах ділового обороту, а другий – відображає внутрішнє ставлення суб'єкта до своїх діянь як до правомірних та усвідомлення того, що такими діями не порушуються права та інтереси інших осіб [11, с. 3].

Пов'язувати добросовісність із нормами моралі або з належним виконанням цивільних обов'язків не є виправдано. Адже подібні підходи не дають змоги визначити зміст принципу добросовісності. По-перше, моральні норми є значно ширшим

поняттям, що виключає можливість пояснення добросовісності як вужчої за змістом категорії. По-друге, належне виконання обов'язків, як і непорушення прав інших осіб є нічим іншим як правомірною поведінкою. Порушення зазначених меж призводить до цивільно-правової відповідальності. Тоді як порушення вимоги добросовісності має інші наслідки [44, с. 202-203].

Третім морально-правовим принципом у цивільному праві є розумність. Прикметник «розумний» означає тямущий, кмітливий; який має ясний розум; який містить здоровий глузд; такий, що є доцільним [37, с. 775].

Деякі українські цивілісти окреслюють принцип розумності як усвідомлення правомірності своєї поведінки [41, с. 10]. Конкретизованішу дефініцію цього феномена запропоновано в одному з науково-практичних коментарів до ЦКУ, зокрема, зазначається, що розумність являє собою «зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публічного інтересу)» [40, с. 10].

Інший український вчений Ю.А. Тобота пропонує розглядати розумність у цивільному праві як «пов'язану з добросовісністю і справедливістю властивість зовнішнього прояву поведінки (дій чи бездіяльності) учасника цивільних відносин з точки зору правомірності, обґрунтованості, доцільності такої поведінки, а також можливості передбачення таким учасником обставин, які можуть вплинути на його права та обов'язки і права та обов'язки інших учасників цивільних відносин» [39, с. 7].

На думку О.Я. Рогача, «правова суть «розумності» в праві полягає в необхідності учасників при здійсненні прав і виконанні обов'язків збалансовано співвідносити свої дії із цілями об'єктивного права, правових моделей поведінки, правами, свободами й законними інтересами інших осіб, а також суспільства й держави, що в свою чергу, дозволить забезпечити охорону інтересів кожного суб'єкта правовідносин та не допустити зловживання правом» [34, с. 18].

У новітній думці в аспекті *de lege ferenda* положення ст. 3 ЦКУ, яка має назву «Загальні засади цивільного законодавства», в якій за аналогією з процесуальними кодексами, запропоновано закріпити принцип верховенства права [8, с. 7]. У науковій літературі наголошено, що закріплення засад справедливості, добросовісності, розумності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦКУ, ч. 9 ст. 7 СК України) та відповідності моральним засадам суспільства (ч. 9 ст. 7 СК України) є способами визнання верховенства права на рівні галузей національного (як цивільного, так і сімейного) права. Тому якнайкраще в ЦКУ закріпити відповідність моральним засадам суспільства. Адже її яскраво втілено в низці норм ЦКУ [49, с. 141-142].

Треба солідаризуватися з тим, що в приватноправовій сфері категорія «моральні засади суспільства» є концептом правового регулювання. Саме у цій сфері, як наголошує С.І. Шимон, вони набули конкретного значення: визначають принцип та межі поведінки суб'єкта, влє звернення до них є необхідним у разі прямої вказівки закону, зокрема: ст.ст. 13, 19, 26, 203, 300, 319 ЦКУ. Цивільне законодавство вимагає від суб'єктів утримуватися в рамках визначеного морального концепту під час здійснення цивільних прав, під час вибору форм та способів проявів своєї індивідуальності, вибору форм і способів самозахисту, під час визначення змісту правочину, під час здійснення права власності тощо. Далі згадана вчена справедливо висновує, що порушення вимоги про відповідність поведінки суб'єкта приватного права моральним засадам суспільства має конкретні наслідки, зокрема: недійсність правочину, втрата можливості захистити суб'єктивне право, яке здійснюється в такий спосіб, обов'язок відшкодувати шкоду, завдану під час самозахисту, який здійснюється всупереч моральним засадам суспільства [53, с. 150].

Отже, моральність як ідея, яка втілює найвищі духовні надбання людства, притаманна будь-якому закону, але це є ознакою законодавства, яке регулює приватноправові відносини [52, с. 255]. Універсалізована ідея моральності у сфері приватного права має розглядатися як ідея відповідності добру, тоді як у сфері публічного права – як ідея соціального блага [53, с. 150].

Принципи справедливості, добросовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства мають фігурувати в різних (окремах) пунктах ч. 1 ст. 3 ЦКУ, що обумовлено потребами (запитами) правозастосовної практики. Крім того, має бути поставлено питання про розміщення їх у перших чотирьох пунктах, а не в останньому пункті, як нині зроблено.

Щодо формування і реалізації решти норм-принципів цивільного права України можна буде полемізувати відразу після того, як буде законодавчо модернізовано предмет цивільно-правового регулювання. Адже нині (під час рекодифікації цивільного законодавства України) в наукових колах дискутуються питання про розташування низки засад, зокрема: а) свободи інтелектуальної (творчої) діяльності; б) свободи інформації та інформаційного обміну; в) усвідомленої відповідальності взаємодії людини з автономними роботами та штучним інтелектом; г) неприпустимість втручання в особисте життя фізичної особи, обумовлене розвитком новітніх технологій [6, с. 8].

Норми-дефініції цивільного права є наступним видом атипових норм цивільного права. Їх доцільно визначити як компактно втілені в джерелах правового регулювання цивільних відносин

приписи, що лаконічно та монозначно визначають зміст категорій цивільного права через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак.

У першій та другій книгах ЦКУ закріплено такі норми-дефініції: «звичай» (абз. 2 ч. 1 ст. 7), «реальні збитки» (п. 1 ч. 2 ст. 22), «упущена вигода» (п. 2 ч. 2 ст. 22), «фізична особа» (ч. 1 ст. 11), «цивільна правоздатність» (ч. 1 ст. 25), «місце проживання фізичної особи» (ч. 1 ст. 29), «акти цивільного стану» (ч. 1 ст. 49), «юридична особа» (ч. 1 ст. 80), «товариство» (ч. 2 ст. 83), «установа» (ч. 3 ст. 83), «підприємницькі товариства» (ч. 1 ст. 84), «непідприємницькі товариства» (ч. 1 ст. 85), «установчий документ» (ч. 1 ст. 87), «цивільна правоздатність юридичної особи» (ч. 1 ст. 91), «місцезнаходження юридичної особи» (ч. 1 ст. 93), «філія» (ч. 1 ст. 95), «представництво» (ч. 2 ст. 95), «господарське товариство» (ч. 1 ст. 113), «повне товариство» (ч. 1 ст. 119), «командитне товариство» (ч. 1 ст. 133), «акціонерне товариство» (ч. 1 ст. 152), «виробничий кооператив» (ч. 1 ст. 163), «річ» (ч. 1 ст. 179), «нерухомі речі (нерухоме майно, нерухомість)» (ч. 1 ст. 181), «рухомі речі» (ч. 2 ст. 181), «подільна річ» (ч. 1 ст. 183), «неподільна річ» (ч. 2 ст. 183), «річ, визначена індивідуальними ознаками» (ч. 1 ст. 184), «річ, визначена родовими ознаками» (ч. 2 ст. 184), «споживна річ» (ч. 1 ст. 185), «неспоживна річ» (ч. 1 ст. 186), «складова частина речі» (ч. 1 ст. 187), «складна річ» (ч. 1 ст. 188), «продукція, плоди та доходи» (ч. 1 ст. 189), «майно» (ч. 1 ст. 190), «цінні папери» (ч. 1 ст. 194), «інформація» (ч. 1 ст. 200), «правочин» (ч. 1 ст. 202), «односторонній правочин» (ч. 3 ст. 202), «дво- чи багатосторонній правочин» (ч. 4 ст. 202), «відкладчна обставина» (ч. 1 ст. 212), «скасувальна обставина» (ч. 2 ст. 212), «нікчемний правочин» (ч. 2 ст. 215), «оспорюваний правочин» (ч. 3 ст. 215), «фіктивний правочин» (ч. 1 ст. 234), «удаваний правочин» (ч. 1 ст. 235), «представництво» (ч. 1 ст. 237), «комерційний представник» (ч. 1 ст. 243), «строк» (ч. 1 ст. 251), «термін» (ч. 2 ст. 251), «позовна давність» (ч. 1 ст. 256), «зміст особистого немайнового права» (ч. 1 ст. 271).

У книзі третій головного правового регулятора цивільних відносин фігурує низка норм-дефініцій цивільного права, зокрема: «право власності» (ч. 1 ст. 316), «переробка» (ч. 1 ст. 332), «передавання майна» (ч. 1 ст. 334), «безхазяйна річ» (ч. 1 ст. 335), «скарб» (ч. 1 ст. 343), «спільне майно» (ч. 1 ст. 355), «спільна часткова власність» (ч. 1 ст. 356), «житло фізичної особи» (ч. 1 ст. 380), «садиба» (ч. 1 ст. 381), «квартира» (ч. 1 ст. 382), «сервітут» (п. 2 ч. 1 ст. 395), «емфітевзис» (п. 3 ч. 1 ст. 395), «суперфіцій» (п. 4 ч. 1 ст. 395).

У книзі четвертій ЦКУ фігурують такі норми-дефініції: «право інтелектуальної власності»

(ч. 1 ст. 418); «наукове відкриття» (ч. 1 ст. 457); «раціоналізаторська пропозиція» (ч. 1 ст. 481), «торговельна марка» (ч. 1 ст. 492), «комерційна таємниця» (ч. 1 ст. 505).

У книзі п'ятій головного правового регулятора цивільних відносин фігурує низка норм-дефініцій цивільного права, зокрема: «зобов'язання» (ч. 1 ст. 47), «альтернативні зобов'язання» (ч. 1 ст. 539), «неустойка» (ч. 1 ст. 549), «штраф» (ч. 2 ст. 549), «пеня» (ч. 3 ст. 549), «договір поруки» (ч. 1 ст. 553), «гарантія» (ч. 1 ст. 560), «завдаток» (ч. 1 ст. 570), «аванс» (ч. 2 ст. 575), «заклад» (ч. 1 ст. 575), «порушення зобов'язання» (ч. 1 ст. 610), «прострочення боржника» (ч. 1 ст. 612), «прострочення кредитора» (ч. 1 ст. 613), «договір» (ч. 1 ст. 626), «односторонній договір» (ч. 3 ст. 626), «двосторонній договір» (ч. 3 ст. 626), «зміст договору» (ч. 1 ст. 628), «змішаний договір» (ч. 2 ст. 628), «строк договору» (ч. 1 ст. 631), «публічний договір» (ч. 1 ст. 633), «договір приєднання» (ч. 1 ст. 634), «попередній договір» (абз. 1 ч. 1 ст. 635), «договір на користь третьої особи» (ч. 1 ст. 636), «укладений договір» (абз. 1 ч. 1 ст. 638), «істотні умови договору» (абз. 2 ч. 1 ст. 638), «оферта» (ч. 2 ст. 638), «акцепт» (ч. 2 ст. 638), «договір купівлі-продажу» (ч. 1 ст. 655), «строк придатності» (ч. 1 ст. 677), «комплект товару» (ч. 1 ст. 638), «договір роздрібної купівлі-продажу» (ч. 1 ст. 698), «договір поставки» (ч. 1 ст. 712), «договір контрактації сільськогосподарської продукції» (ч. 1 ст. 713), «договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу» (ч. 1 ст. 714), «договір міни» (ч. 1 ст. 715), «договір дарування» (ч. 1 ст. 717), «пожертва» (ч. 1 ст. 729), «договір ренти» (ч. 1 ст. 731), «договір довічного утримання (догляду)» (ч. 1 ст. 744), «спадковий договір» (ч. 1 ст. 1302), «договір найму» (ч. 1 ст. 759), «договір прокату» (ч. 1 ст. 787), «договір найму земельної ділянки» (ч. 1 ст. 792), «договір лізингу» (ч. 1 ст. 806), «договір оренди житла» (ч. 1 ст. 810), «договір позички» (ч. 1 ст. 827), «договір підряду» (ч. 1 ст. 865), «договір побутового підряду» (ч. 1 ст. 865), «договір будівельного підряду» (ч. 1 ст. 875), «договір підряду на проведення проектних та пошукових робіт» (ч. 1 ст. 887), «договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструктивних та технологічних робіт» (ч. 1 ст. 892), «договір про надання послуг» (ч. 1 ст. 901), «договір перевезення вантажу» (ч. 1 ст. 909), «договір перевезення пасажирів та багажу» (ч. 1 ст. 910), «договір чартеру (фрахтування)» (ч. 1 ст. 912), «довгостроковий договір» (ч. 2 ст. 914), «перевезення транспортом загального користування» (ч. 1 ст. 915), «договір транспортного експедирування» (абз. 1 ч. 1 ст. 929), «договір зберігання» (ч. 1 ст. 936), «товарний склад» (ч. 1 ст. 956), «договір складського зберігання» (ч. 1 ст. 957), «договір охорони» (ч. 1

ст. 978), «договір страхування» (ч. 1 ст. 986), «договір перестрахування» (ч. 1 ст. 987), «договір доручення» (ч. 1 ст. 1000), «договір управління майном» (ч. 1 ст. 1029), «договір позики» (абз. 1 ч. 1 ст. 1046), «кредитний договір» (ч. 1 ст. 1054), «комерційний кредит» (ч. 1 ст. 1057), «договір банківського вкладу» (ч. 1 ст. 1058), «вклад на вимогу» (ч. 1 ст. 1060), «строковий вклад» (ч. 1 ст. 1060), «договір банківського рахунка» (ч. 1 ст. 1066), «договір факторингу» (абз. 1 ч. 1 ст. 1077), «розрахунковий чек (чек)» (ч. 1 ст. 1102), «ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності» (ч. 1 ст. 1108), «ліцензійний договір» (ч. 1 ст. 1109), «договір про створення за замовленням і використання об'єкта інтелектуальної власності» (ч. 1 ст. 1112), «договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності» (ч. 1 ст. 1113), «договір комерційної концесії» (ч. 1 ст. 1115), «договір комерційної субконцесії» (ч. 1 ст. 1119), «договір про спільну діяльність» (ч. 1 ст. 1130), «договір простого товариства» (ч. 1 ст. 1132).

У цій праці не випадково термін «спадковий договір» виділено курсивом. Адже, як зазначено в одному із новітніх навчальних видань, до спадкування все те, що міститься в главі 90 ЦКУ, не має безпосереднього стосунку [35, с. 443]. Тому якнайкраще главу 90 головного правового регулятора цивільних відносин перемістити до книги п'ятої, зокрема: спадковому договору можна відвести, наприклад, главу 57-1.

В останній (шостій) книзі ЦКУ закріплено кілька норм-дефініцій цивільного права, зокрема: «спадкування» (ч. 1 ст. 1216), «заповіт» (ч. 1 ст. 1238), «секретний заповіт» (ч. 1 ст. 1249), «утриманець» (абз. 2 ч. 2 ст. 1269), «спадкова трансмісія» (абз. 1 ч. 1 ст. 1276).

Принагідно треба зазначити, що вперше в законодачій практиці в ЦКУ виключено дві норми-дефініції: а) «товариство з обмеженою відповідальністю» (ч. 1 ст. 140); б) «товариство з додатковою відповідальністю» (ч. 1 ст. 151). Річ у тому, що всі приписи ЦКУ щодо цих видів господарських товариств були виключені на підставі Закону України (далі – ЗУ) «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06 лютого 2018 року [33]. Проте згодом до ЦКУ включено ст.ст. 140, 141, в 1-х частинах яких знову фігурують дві норми-дефініції: «товариство з обмеженою відповідальністю», «товариство з додатковою відповідальністю» (згідно із ЗУ «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року) [15]. Принагідно треба констатувати, що відповідно до цього самого нормативно-правового акта з'явилося ще дві норми-дефініції ЦКУ: «права учасників юридичних осіб (корпоративні права)», «корпоративні відносини».

Доцільно також констатувати, що в процесі розвитку цивільного законодавства України в по-

сткодіфікаційний період систему норм-дефініцій однойменної галузі приватного права було розширено шляхом закріплення кількох нових дефініцій. По-перше, ЦКУ доповнено ст. 810-1 відповідно до ЗУ «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» від 25 грудня 2008 року [25], в якій фігурує норма-дефініція «договір оренди житла з викупом» (ч. 2 ст. 810-1). По-друге, главу 72 ЦКУ доповнено параграфом 2 згідно із ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах» від 23 березня 2017 року [19], внаслідок чого поміж іншого з'явилася норма-дефініція «договір рахунка умовного зберігання (ескроу)» (ч. 1 ст. 1076-1). Проте після цього згадану норму-дефініцію цивільного права було модернізовано: внесено зміни відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» від 19 червня 2020 року [22]. По-третє, главу 49 ЦКУ доповнено параграфом 8, який має назву «Довірча власність», згідно із ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності» від 20 вересня 2019 року [23]. У результаті з'явилося ще дві атипові норми ЦКУ: а) норма-дефініція цивільного права «договір про встановлення довірчої власності» (ч. 1 ст. 597-1); б) норма-дефініція цивільного права «довірча власність» (ч. 2 ст. 597-1).

Решта норм-дефініцій цивільного права міститься в спеціальних законодавчих актах. Так, у ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» фігурують такі норми-дефініції: «введення продукції в обіг», «виробник», «користувач», «потерпілий», «продукція», «шкода» [16].

У ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про електронну комерцію» закріплено низку норм-дефініцій цивільного права, зокрема: «електронна комерція», «електронна торгівля», «електронна форма представлення інформації», «електронне повідомлення», «електронний договір», «електронний підпис одноразовим ідентифікатором», «електронний правочин», «інтернет-магазин», «інформаційні електронні послуги», «комерційне електронне повідомлення», «мережевий ідентифікатор», «одноразовий ідентифікатор», «послуга проміжного характеру в інформаційній сфері», «реалізація товару дистанційним способом», «суб'єкт електронної комерції» [27].

Значне коло норм-дефініцій цивільного права міститься в ЗУ «Про страхування»: «страхування» (ст. 1), «добровільне страхування» (ч. 1 ст. 6), «страховий ризик» (ч. 1 ст. 8), «страховий випадок» (ч. 2 ст. 8), «страхова сума» (ч. 1 ст. 9), «страхова виплата» (ч. 2 ст. 9), «страхове відшкодування» (ч. 16 ст. 9), «франшиза» (ч. 18 ст. 9),

«страховий платіж (страховий внесок, страхова премія)» (ч. 1 ст. 10), «страховий тариф» (ч. 2 ст. 10), «перестраховання» (ч. 1 ст. 12), «страхові брокери» (ч. 3 ст. 15), «перестрахові брокери» (ч. 4 ст. 15), «страхові агенти» (ч. 8 ст. 15), «договір страхування» (ч. 1 ст. 16), «вільні резерви» (ч. 5 ст. 30) [32].

У ст. 1 ЗУ «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» закріплено низку норм-дефініцій цивільного права, зокрема: «страхувальники», «страховики», «потерпілі», «особи, відповідальність яких застрахована», «наземні транспортні засоби», «власники транспортних засобів», «забезпечений транспортний засіб», «страховий поліс», «бонус-малус», «страховий сертифікат «Зелена картка», «дорожньо-транспортна пригода» [29].

У ст. 1 ЗУ «Про іпотеку» закріплено такі норми-дефініції цивільного права: «нерухоме майно (нерухомість)», «іпотека», «об'єкт незавершеного будівництва», «основне зобов'язання», «наступна іпотека», «іпотекодавець», «майновий поручитель», «іпотекодержатель», «боржник», «пріоритет», «вищий пріоритет», «нижчий пріоритет» [28]. У ч. 1 ст. 20 цього самого нормативно-правового акта фігурує норма-дефініція цивільного права «заставне» (ч. 1 ст. 20).

Можна навести інші приклади норм-дефініцій цивільного права.

Темпоральні норми цивільного права можна окреслити як правила обчислення строків у цивільному обороті. У механізмі правового регулювання цивільних відносин важливо з'ясувати темпоральні питання, зокрема: початок перебігу строку (ч. 1 ст. 253 ЦКУ), його закінчення (ст. 254 ЦКУ), а також порядок вчинення дій в останній день строку (ч. 1 ст. 255 ЦКУ).

Поняття оперативних норми цивільного права доцільно визначити як норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло цивільних відносин, на новий строк.

Оперативні норми закріплені в Прикінцевих та Перехідних положеннях ЦКУ (п.п. 1-18). Спочатку функціонували оперативні норми, встановлені п.п. 1-11 Прикінцевих та Перехідних положень головного правового регулятора цивільних відносин в Україні. Проте згодом через запити (потреби) часу їх коло значно розширилося. По-перше, розділ «Прикінцеві та Перехідні положення» ЦКУ доповнено п.п. 12-14 відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 року [17]. Так, згідно із п. 12 Прикінцевих та Перехідних положень ЦКУ під час

дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України задля запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені статтями 257, 258, 362, 559, 681, 728, 786, 12 93 ЦКУ, продовжуються на строк дії такого карантину.

У період здійснення в Україні заходів щодо запобігання виникненню, поширенню і розповсюдженню епідемій, пандемій коронавірусної хвороби (COVID-19), забороняється підвищення процентної ставки за кредитним договором (п. 13 Прикінцевих та Перехідних положень ЦКУ).

Відповідно до абз. 1 п. 14 згаданого розділу ЦК України встановлено, що з моменту встановлення карантину, введеного Постановою Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 11 березня 2020 року № 211 (із наступними змінами і доповненнями) [26], і до його скасування в установленому законом порядку, плата за користування нерухомим майном (його частиною) підлягає зменшенню за вимогою наймача, який здійснює підприємницьку діяльність з використанням цього майна, впродовж усього часу, коли майно не могло використовуватися в підприємницькій діяльності наймача в повному обсязі через запроваджені обмеження та (або) заборони.

У випадку, визначеному абз. 1 п. 14 Прикінцевих та Перехідних положень ЦКУ, розмір плати за користування майном не може перевищувати сукупний (пропорційно до орендованої площі) обсяг витрат, які наймодавець здійснив або повинен буде здійснити за відповідний період для внесення плати за землю, сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, і сплати вартості комунальних послуг.

Зазначені витрати покладаються на наймача як плата за користування майном за відповідний період пропорційно площі нерухомого майна, яку він наймає відповідно до договору, якщо договором не передбачений обов'язок наймача самостійно сплатити ці витрати повністю або частково (абз. 3 Прикінцевих та Перехідних положень головного правового регулятора цивільних відносин в Україні).

Однак, згідно з абз. 4 Прикінцевих та Перехідних положень ЦКУ ця норма не поширюється на суб'єктів господарювання, які впродовж дії карантину фактично здійснювали діяльність з використанням цього майна в своїй господарській діяльності в повному обсязі, а також на договори найму майна, яке належить територіальній громаді.

До речі, оперативні норми закріплені в п. 14 Прикінцевих та Перехідних положень ЦКУ витримали вже кілька змін, внесених відповідно до законів України: «Про внесення змін до Закону

України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 13 квітня 2020 року [24]; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19» від 16 червня 2020 року [18].

Колізійні норми цивільного права резонно окреслити як норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета цивільно-правового регулювання, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми цивільного права, що регулюють вибір норми цивільного права. Відповідно до ч. 2 ст. 10 ЦКУ якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Решту прикладних ілюстрацій колізійних норм цивільного права можна побачити в спеціальних законодавчих актах. Вони фігурують у законодавчих актах у сфері інтелектуальної власності. У ст. 3 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» [30] оновленій згідно із ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» від 21 липня 2020 року міститься така колізійна норма права інтелектуальної власності: якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (далі – ВРУ), встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про промислові зразки, то застосовуються правила міжнародного договору [20].

Подібну колізійну норму права цивільного права закріплено в ст. 4 ЗУ «Про охорону прав на сорти рослин» [31], до якої було внесено зміни відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення законодавства України у сфері насінництва та розсадництва у відповідність з європейськими та міжнародними нормами і стандартами» 08 грудня 2015 року [21].

Колізійні норми цивільного права фігурують у законодавчих актах у сфері цивільних зобов'язань. Так, відповідно до ст. 3 ЗУ «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, встановлено інші вимоги, ніж ті, що містяться у цьому законодавчому акті, застосовуються вимоги міжнародного договору [16]. Інший приклад такого виду атипичних норм цивільного права фігурує в ч. 1 ст. 46 ЗУ «Про страхування»: якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана ВРУ, встановлено інші правила, ніж ті,

що передбачені зазначеним законом, на території України застосовуються правила міжнародного договору.

Висновки. Атипові норми цивільного права являють собою втілені в цивільному законодавстві своєрідні правила (норми-принципи цивільного права, норми-дефініції цивільного права, темпоральні, оперативні та колізійні норми цивільного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників цивільних відносин, а функціональний потенціал яких у механізмі правового регулювання цивільних відносин залежить від певного виду таких норм цивільного права.

До атипових норм цивільного права належать: норми-принципи цивільного права; норми-дефініції цивільного права; темпоральні норми цивільного права; оперативні норми цивільного права; колізійні норми цивільного права.

Норми-принципи цивільного права – це утілені в нормах цивільного права стрижневі ідеї, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується цивільне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються цивільні відносини за аналогією права.

Задля коректного відтворення юридичного змісту принципів, закріплених у п.п. 1–4 ч. 1 ст. 3 ЦК України, доцільно внести певні зміни. Резонно говорити про принципи: а) неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя *фізичної особи*; б) неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та *іншим* законом; в) свободи підприємницької діяльності у *межах, установлених законодавством*. Підтримано науковий підхід, за яким у ч. 1 ст. 3 ЦК України має фігурувати принцип свободи правочину, а не свободи договору.

Недоцільно фігурувати п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК України (судового захисту цивільного права та інтересу) в системі засад цивільного законодавства.

Резонно, щоб принципи справедливості, добросовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства фігурували в різних (окремах) пунктах ч. 1 ст. 3 ЦК України, що обумовлено потребами (запитами) правозастосовної практики. Крім того, має бути поставлено питання про розміщення їх у перших чотирьох пунктах, а не в останньому пункті, як нині зроблено. Їх доцільно розглядати як «квартет» автономних морально-правових принципів у цивільному праві України.

Норми-дефініції цивільного права – це компактно втілені в джерелах правового регулювання цивільних відносин приписи, що лаконічно та моноточно визначають зміст категорій цивільного права через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак.

Темпоральними нормами цивільного права є правила обчислення строків у цивільному обороті. У механізмі правового регулювання цивільних відносин важливо з'ясувати темпоральні питання, зокрема: початок перебігу строку, його закінчення, а також порядок вчинення дій в останній день строку.

Оперативними нормами цивільного права є норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло цивільних відносин, на новий строк.

Колізійними нормами цивільного права є норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета цивільно-правового регулювання, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми цивільного права, що регулюють вибір норми цивільного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88–92.
2. Басай О.В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 32 с.
3. Боднар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірних зобов'язань. *Юридична Україна*. 2005. № 3. С. 39–45.
4. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
5. Заїка Ю.О. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкування за законом. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 38–42.
6. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
7. Кузнєцова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–15.
8. Музика Л.А. Цивільно-правова політика України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 40 с.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за заг. ред. В.В. Богатиря. Київ: «Центр учбової літератури», 2012. 1024 с.
10. Околіта С.В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2000. 15 с.

11. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.
12. Пацурківський Ю.П. Поняття принципів добросовісності, розумності та справедливості в цивільному праві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. № 212. С. 44–48.
13. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. Київ: Правова єдність, 2009. 304 с.
14. Примак В. Принцип добросовісності у контексті забезпечення верховенства права у відносинах цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 68–77.
15. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n2028>.
16. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19.05.2011 №3390-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3390-17#Text>.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19: Закон України від 16.06.2020 № 692-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/692-20#Text>.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах: Закон України від 23.03.2017 № 1983-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1983-19#Text>.
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями: Закон України від 21.07.2020 № 815-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text>.
21. Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення законодавства України у сфері насінництва та розсадництва у відповідність з європейськими та міжнародними нормами і стандартами: Закон України від 8.12.2015 року № 864-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-19#Text>.
22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: Закон України від 19.06.2020 № 738-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-IX>.
23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності: Закон України від 20.09.2019 № 132-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#Text>.
24. Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 17.09.2020 № 909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-20#Text> (втратив чинність).
25. Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва: Закон України від 25.12.2008 року № 800-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-17/ed20081225#Text>.
26. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 року № 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>.
27. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.
28. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 № 898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>.
29. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 № 1961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1961-15#Text>.
30. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 № 3688-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
31. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21.04.1993 № 3116-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text>.
32. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
33. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від

- 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.
34. Рогач О. Застосування категорії «розумності» в праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. Вип. 4 (7). С. 15–19.
35. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Договірне право: Академічний курс. Львів: ПАІС, 2020. 464 с.
36. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 20 с.
37. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. 1008 с.
38. Сучасний тлумачний словник української мови [уклад. Л.П. Олексієнко, Шумейло О.Л.]. Київ: Видавничий дім «Калита», 2006. 544 с.
39. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 22 с.
40. Цивільний кодекс України: коментар / за заг. ред. проф. Харитонова Є.О. та доц. Калітенко О.М. Харків: «Одіссей», 2003. 856 с.
41. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «ІнЮре», 2004. 692 с.
42. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
43. Чернега В.М. Візія механізму правового регулювання цивільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 76. Ч. 1. С. 194–200.
44. Чернега В.М. Концепт добросовісності у цивільному праві. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18 травня 2019 р.). Дніпро: ЛІРА ЛТД, 2019. С. 202–203.
45. Чернега В.М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, Хмельницький, 2022. 478 с.
46. Чернега В.М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.
47. Чернега В.М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.
48. Чернега В.М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 149–152. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf.
49. Чернега В.М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
50. Чернега В.М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 42–49.
51. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 41–45.
52. Шимон С.І. Моральні засади суспільства як концепт договірного регулювання майнових відносин подружжя. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р.О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 255–263.
53. Шимон С.І. Моральні засади суспільства як концепт правового регулювання (на прикладі норм публічного та приватного права). *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 03-04 травня 2019 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 146–151.